

Sammlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 109 1988

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Box 1909, 751 49 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Sammlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet

ISBN 91-22-01310-5

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1989

»en egocentrisk hysteriker» (s. 3), som tidvis helt levde i en värld av illusioner. Och en farhåga insmyger sig inför läsningen av *Gustave III par ses lettres*: har männe Gunnar von Proschwitz' beundran för sitt forskningsföremål förlätt honom att publicera ett skevt, alltför fördelaktigt texturval? Svaret är nej, såvitt jag kan bedöma. Urvalet förefaller mig fylligt och balanserat, kungens personlighet och handlande ges en mångsidig belysning.

Bland Gustafs tusentals brev på franska och svenska har utgivaren stannat för ca 160 franskspråkiga brev till nära 30 adressater, till största delen otryckta, i både offentliga och privata arkiv (Christineholm, Kulla Gunnarstorp etc.). Till dessa kan läggas ca 20 brev till Gustaf från olika avsändare. Bland kungens korrespondenter återfinns såväl släktingar och monarker som politiska rådgivare och motståndare, diplomater, gunstlingar, militärer, franska adelsdamer och författare (Marmontel, Voltaire, Beaumarchais), teaterdirektören Clewberg och bibliotekarien Leopold. Texterna fokuserar bl. a. Gustafs privatliv, särskilt konflikten med modern som kulminerar i den uppslitande brevväxlingen vid sonen Gustaf Adolfs födelse 1778 (ej medtagen i Schücks utgåva), hans utrikesresor (Paris 1771, Italien och Frankrike 1783–84), viktiga politiska händelser som statsvälvningen 1772, kriget mot Ryssland 1788–90 och franska revolutionen, kulturpolitiska beslut som stiftandet av Svenska Akademien.

Som en röd tråd genom boken löper Gustafs inställning till fransk litteratur och kultur, både som kronprins och vuxen kung. Gunnar von Proschwitz' urval kan sägas bekräfta och fullständiga den bild som ges i Beth Hennings' *Gustav III som kronprins* (1935) och Sven Delblancs *Åra och minne* (1965). Vi återfinner här Gustafs receptivitet – inte minst för Thomas' patetiska äreminnen eller för den nya, sentimentala strömningen inom dramatiken –, den snabbhet varmed han slukar nytkomna verk och låter uppföra de allra senaste pjäserna, hans ambivalenta hållning till de franska upplysningsmännen – ungdomens beundran lämnar med åren plats för ett allt starkare avståndstagande, som dock balanseras av kravet att inte förtörna dessa utdelare av *gloire!* (Man skulle kanske här och var önskat att utgivaren tydligare markerat sina föregångares insatser. Kronprinsens diskussion med grevinnan Bielke 1767 om Beaumarchais' *drame Eugénie* uppmärksammas t. ex. av Beth Hennings s. 176.) I Gustafs kommentarer om teaterföreställningar är det påfallande hur denne borne regissör beskriver vad han *ser* på scenen, i motsats till Tessin som oftast nöjer sig med allmänna värdeomdömen.

Efter Tessins avgång som guvernör hade hans efterträdare Carl Fredrik Scheffer tagit över kronprinsens skoling i brevkonsten. Gunnar von Proschwitz betonar med rätta Scheffers betydelse, och han citerar ett brev till den elvaårige Gustaf, där läraren anbefaller Madame de Sévigné som mönster och slår fast att »[t]out ce qui ressemble à la conversation est bon» (s. 16). Man kunde lägga till att Scheffer inte nöjde sig med att lära ut den aristokratiska, »vårdslösa» brevstilen utan tränade sin elev att systematiskt diskutera politiska, moraliska och historiska frågor. I de brev som växlades mellan Scheffer och Gustaf 1759–60 (tryckta 1771 under titeln *Commerce épistolaire entre un jeune prince et son gouverneur*) får prinsen upprepade gånger argumentera för och emot en allmän sats eller skriva miniatyreloger över sina favorithjältar, på ett sätt

som påminner om den traditionella skolans elementära övningar i retorik (*progymnasmata*).

Den hårda skolningen gav utomordentliga resultat. Säkert och spirituellt hanterar Gustaf den aristokratiska, konversationsliknande stilen i brev till förtrogna, till franska litterära korrespondenter eller till en Leopold. Pulsen är gärna snabbare än i Tessins (och även Scheffers) brev – när kungen befinner sig i händelsernas brännpunkt kan det bli närmast »telegramstil». Men man slås också av Gustafs förmåga till klart och logiskt resonerande, ibland i emotionellt svåra situationer – så t. ex. när nittonåringen presenterar för sin forne lärare Bielke argumenten för och emot ett giftermål med Sophia Magdalena (brev 9) – liksom av hans övertalningskonst – så när han efter statsvälvningen söker förmå Fersen, Ulric Scheffer resp. Höpken att ta plats i rådet (brev 56, 58, 61). Intressant är det brev till Ulric Scheffer (nr 93, 1781) där kungen dryftar ett konkret handlingsprogram för att hindra en befarad hungersnöd. I tragisk kontrast till dessa dokument står de brev från de allra sista åren där Gustaf, besatt av tanken på ett rojalistiskt korståg mot franska revolutionen, bygger upp väldiga luftslott på bräckliga premisser.

Tableaux de Paris [...] och *Gustave III par ses lettres* avslutas med flera värdefulla register. Dock saknas i båda fallen en förteckning över breven. Det spelar mindre roll i Tessinboken, som endast rör sig inom en kort period med ett fåtal adressater, men känns som en besvärande brist i Gustaf III-volymen, som täcker 35 år med nära 30 korrespondenter. Det är en detalj som borde rättas till inför en kommande nyutgåva eller en eventuell översättning till svenska av kungens brev.

Tessin och Gustaf III spelade en central roll som förmedlare av franska impulser till Sverige. I sin tur har Gunnar von Proschwitz genom sina båda editioner bidragit till att göra svensk 1700-talskultur känd och uppskattad i Frankrike. *Gustave III par ses lettres* har rönt berömande recensioner i både dagstidningen *Le Monde* (Gérald Antoine, 7.11.1986) och faktdiskriften *Revue de littérature comparée* (Régis Boyer, 1988:2). Ett par elever till Gunnar von Proschwitz har nyligen i lärarens spår publicerat editioner av Creutz' franska brev (Marianne Molander, åren 1766–70, och Georges Mary, 1779–80, båda 1987). Man får hoppas att detta mödosamma men ovärderliga arbete fortsätter. Än gömmer våra arkiv många tusen 1700-talsbrev, franska såväl som svenska, som skulle förtjäna att utges!

Marie-Christine Skuncke

Pierre Bertaux: *Friedrich Hölderlin*. Aufbau-Verlag, Berlin O./Weimar 1987.

Man har målat över orden, men de återuppstår alltid. På schwabisk dialekt förkunnas, att den arme diktaren, som dagligen, flera timmar i sträck, gick av och an på gången längs muren vid floden Neckar eller runt i sitt tornrum hos snickarmäster Zimmer, citerande partier ur sin *Hyperion* med hög stämma; denne den störste av tyska poeter, Friedrich Hölderlin, *var inte galen!*

Myten om den vansinnige siaren utbildades ju redan under romantiken och ett av de viktigaste dokumenten,

Wilhelm Waiblingers *Friedrich Hölderlins Leben, Dichtung und Wahnsinn*, publ. 1831 efter hans död, föreligger numera i ett nytryck från 1981. Utgivaren heter Pierre Bertaux.

Det kan synas något egendomligt att just denne franskfödde germanist tagit sig före att publicera denna första »patografi», då han själv som Hölderlinforskningens åldrade *enfant terrible* för några år sedan givit spridning åt sin sista stora studie, *Friedrich Hölderlin*, vars grundläggande tes är högst densamma som proklamerats av dessa anonyma graffitörer på Hölderlin-huset i Tübingen, där numera det ärevördiga *Hölderlin-Gesellschaft* är inhyst: »Hölderlin war nicht geisteskrank.»

Bertaux, som avled år 1986 i sitt sjuttiononde levnadsår, och som så till den milda grad förmått provocera försvararna av den traditionella bilden av klassikern Hölderlin, begynte sin akademiska bana med studier i Berlin, resulterande bl. a. i avhandlingen från 1936, *Friedrich Hölderlin. Essai de biographie intérieure*, och en professorskarriär låg öppen för honom. Men här kommer i stället ett långt, i sig remarkabelt mellanspel med ledande poster inom statsförvaltningen och – inte minst betydelsefullt för förståelsen av hans senare revolutionärt-konspiratoriska tolkning av Hölderlins liv – erfarenheter från motståndsrörelsen i Sydfrankrike under andra världskriget. Först 1965 återvände han till germanistiken och tillträdde en professur vid Sorbonne.

Revoltåret 1968 höll han i *Hölderlin-Gesellschaft* ett föredrag, vilket tedde sig som rena blasfemin för dess konservativa falang: »Hölderlin und die französische Revolution». Även om inte alla rön beträffande de schwabiska jakobinerna eller sammansvärjningen mot kurfursten av Württemberg kan ha varit någon fullständig nyhet (se t. ex. Werner Kirchner, *Der Hochverratsprozess gegen Sinclair*, 1949), så drabbade dock bilden av den politiskt aktiva Hölderlin, en Hölderlin som låter hela sitt verk bli en genomgående metafor och en fortlöpande kommentar till en revolutionär problematik, med all sin nyhet. På sikt förändrades hela synen på Hölderlins liv och verk, inte bara bland forskarna utan också i bredare läsargrupper. (En utvidgad upplaga utkom 1969; anmäld i *Samlaren* 1974 av Conny Svensson under rubriken »Nyare Hölderlinforskning».)

I föreliggande studie från 1978 har accenten dock förskjutits, vilket också noteras i efterordet till DDR-utgåvan nio år senare. Hölderlins roll som *Citoyen* har fått träda i bakgrunden, konstaterar Horst Nalewski med lätt beklagande. (Uttrycket är hämtat från Georg Lukács' *Hyperion*-essä från 1935, närmast en kanonisk text i DDR.) Intresset för författarbiografier ligger i tiden och ger sig till känna också i den skönlitterära Hölderlinreceptionen under 70-talet, något som behandlas i Sture Packaléns doktorsavhandling, likaså anmäld i *Samlaren* 1988.

Men Bertaux har också drivits av egna, personliga skäl. I studien från 1968/69 förklarar han, »dass ich in den vielen Jahren meines Umgangs mit dem Werke Hölderlins den Dichter als Person liebgewonnen habe». Och detta är själva utgångspunkten för hela denna nya, omfångsrika försvarsskrift »im Namen Hölderlins»: Bertaux önskar – postumt – föremålet för sin forskarkärlek allt gott i denna världen: skönhet, musikalitet, genial diktarförmåga, kärlek av det mera fullblodiga slaget.

Hölderlins rent fysiska skönhet såsom ung »Stiftler» har ju noterats av hans vänner i Tübingen; man tycker sig rent av se en Apollo-lik Jason, hämtad ur Pindaros' argonauter-ode, skrida genom rummet. Vid behov kunde han vandra upp till fem mil om dagen, kärnfrisk, manlig och handlingskraftig – till skillnad från Peter Härtlings romangestalt i *Hölderlin* från 1976: denna synes ha varit ytterst provocerande för Bertaux. Isaac von Sinclair och vackra unga studenter som Gustav Schwab får Bertaux att drömma om intensiva vänskapsförhållanden mellan män, ja rentav om ett Eton vid Neckar. (Uttrycket »pallaksch», som Paul Celan citerar i en berömd dikt om Hölderlin i tornet, tyder han dithän, att det är grekiska, uttalad med schwabisk dialekt, samt åsyftande den besökande unge Schwab, som skall ha varit just en »vacker pojke»!)

Vad blir det då av all denna skönhet och begåvning – och vad gör Bertaux med alla övriga vittnesbörd – om bristande balans, hypokondri, raserianfall och yttersta psykisk utmattning? Allt har sin naturliga förklaring, svarar Bertaux. Boken är i själva verket en demonstration av stjärnadoktens hela duperingsförmåga. Bertaux sammanställer och presenterar källor och sekundärlitteratur på ett sätt som kort sagt erinrar om Hin Håles sätt att studera Den Heliga Skrift, fast med omvända förtecken: galet blir klokt – en Hamlet-list i högre potens.

De viktigaste punkterna i hans argumentering berör den kritiska perioden 1802–1806/7. 1) Resan från Bordeaux 1802: Hölderlin får ett förmodat brev från den dödssjuka Susette Gontard (Diotima) och ilar till hennes dödsbädd (ty så gör den fiktive, efter Hölderlin modellerade romanhjälten i Waiblingers roman *Phaëton* från 1823). 2) Hölderlin kommer hem i djupaste upprördhet, en sammanstötning med modern (som läst Diotimabreven) leder till nervsammanbrott och en varaktig spricka i morsson-förhållandet. 3) Då vännen Sinclair i februari 1805 häktats som misstänkt för högförräderi, fruktar Hölderlin ett liknande öde och antar därför såsom en Hamlet vansinnets skyddande mask. 4) Den brutala transporten till Autenriethska kliniken i Tübingen i september 1806 och den tvångsmässiga behandlingen därstädes gör Hölderlin till en »andlig krympling». 5) I tornet vid Neckar lever han sedan i frivillig världsförskakelse, vilket han betraktar som en botgöring för den skuld han ådrog sig vid den älskades död. Han behåller sålunda sin Hamlet-mask i trettiosex år, även när han är ensam i sitt rum. Alla bedrar han, t. o. m. den skarpögde Waiblinger . . .

Det säger sig självt att den som söker nya infallsvinklar till Hölderlins *verk* blir tämligen besviken. I den andra av bokens tre huvuddelar, som vill ge ett slags psykologiskt porträtt av Hölderlin, finns visserligen några mycket spännande uppslag. Bertaux har med hjälp av en del andra forskare kommit viktiga ting på spåren, rörande exempelvis det säreget framåttekande i Hölderlins språkfattning, liksom hela den visionära skaparprocessen. Här finns geniala glimtar, men det hela stannar vid ansatser och antydningar. Huvudsyftet är ett annat.

Det är ånyo den etablerade Hölderlinforskningen, nu dess accepterade av den (enligt Bertaux på lösa grunder) fastställda *psykiatriska* diagnostiseringen av Hölderlins schizofreni, som han vill vederlägga. Hade det hela bara skett med respekten för elementära vetenskapliga spelregler i åminne, vore det lättare att ta Bertaux på allvar. Akribin lämnar en hel del att önska. Jag har själv under

läsningen formulerat en mängd anmärkningar och finner mina iakttagelser bekräftade av Adolf Beck, vilken i sin anmälan i *Hölderlin-Jahrbuch* 1980–1981 inledningsvis skänker den intresserade en hel »Blütenlese einzelner Verstöße und Irrtümer» (detta innan han griper sig an att dekonstruera hela Bertaux' bevisföring i stort). Att denne nestor inom Hölderlinforskningen själv framhåvt en annan bild av Hölderlins sjukdom i kommentarerna till de dokument som återges i *Grosse Stuttgarter Ausgabe* och att han synbarligen reagerat mycket starkt mot Bertaux' som han menar publikfriande och sensationsinriktade utspel, förringar inte värdet av denna kritik.

Bertaux angriper med rätta psykiatern Wilhelm Langes *Hölderlin. Eine Pathographie* från 1906, men likaså alla andra försök att beskriva Hölderlins sinnessjukdom. Mikael Enckells studie från 1975 har han dock inte känt, än mindre kunnat läsa. Den finlandssvenske psykiatern och essäisten Åstadkommer efter min mening den balans i framställningen som man efterlyser i sammanhanget: de biografiska omständigheterna i Hölderlins liv och den schizofrena psykosens genesis ses hela tiden i förhållande till Hölderlins enastående litterära förmåga.

Bertaux kan också Hölderlins texter utan och innan; just citaten innebär många glädjefyllda möten. Men hans skrift har nog sitt största värde i den dokumentsamling med kommentarer, som dess första del består av – dvs. om man hela tiden är medveten om hur källor och litteratur kan manipuleras medelst urval. Bertaux utnyttjar dokument, som även tidigare varit kända av forskningen. Det är alltså ingen ny grundforskning han presenterar, utan tolkningar utifrån ett begränsat antal texter, vetenskapliga som litterära. Läsningen är spännande och engagerande ungefär på det sätt som Peter Härtlings roman är det: man möter här ytterst livfulla, samtida vittnesbörd, Hölderlins och hans samtidas röster.

Andra delen består, som nämnts, av ett försök till psykologisk (ej patologisk) tolkning av fallet Hölderlin, medan den avslutande delen berör de yttre omständigheterna, »ödets slag», samt de båda i sin art så fatala kvinnorna Johanna Gok, Hölderlins moder, och Susette Gontard, hans – ack så gärna Bertaux såg det – älskarinna. Efter den tematiska triptyken »Wahnsinn – Schuld, Strafe, Sühne – Sterbliche Gedanken» lämnar vi Hölderlin, denne tigande botgörare, i ett hemligt samtal med sin Diotima. En »Sonderling», en »Kauz» – men absolut inte sinnessjuk! Pierre Bertaux' sista storverk är inte en vetenskaplig studie – det är en dokumentärroman.

Eva-Britta Ståhl

Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Under redaktion av Johan Wrede och Tore Wretö. Fjortonde delen. – *Kommentar till Fänrik Ståls sägner* utgiven av Johan Wrede, Helena Solstrand och Ulla Terling Hasán. (Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, XIV.) Sthlm 1987.

Den textkritiska ederingen av Runebergs *Samlade skrifter* går sakta men säkert mot sin fullbordan. Redaktörerna Tore Wretö och Johan Wrede kan hysa gott hopp, ty nu är även kommentaren till *Fänrik Ståls sägner* avklarad. Detta viktiga projekt avslutades egentligen redan 1984, men

först 1987 blev den svenska delupplagan publicerad. Arbetet har utförts av en forskargrupp vid Helsingfors universitet. Den inledande översikten samt de litteraturhistoriska analyserna av de enskilda dikterna är skrivna av gruppens ledare Johan Wrede, medan Ulla Terling Hasán svarat för variantapparaten (med undantag för »Sveaborg») och merparten av manuskriptbeskrivningarna. Helena Solstrand har gjort verskommentaren vers för vers till varje enskild dikt.

Kommentaren inleds med en översikt över FSS. Materialläge och tidigare forskning presenteras, verkets tillkomsthistoria redovisas, dess åskådning och konstnärliga gestaltning klargörs och därtill får läsaren en samlad bild av de skiftande reaktionerna på verket, från dess första publicering (del 1 år 1848 och del 2 år 1860) fram till tidigt 1980-tal. Efter denna inledande presentation av verket som helhet följer kommentarerna till var och en av de ingående 35 Sägnerna. Såväl inledningen som behandlingen av de enskilda dikterna följer i stort samma disposition: manuskriptbeskrivning, variantförteckning, datering, bakgrund, åskådning, poetik, reception, textkommentar vers för vers. Likformigheten gör att läsaren bekvämt kan orientera sig i den väldiga textmassan på över 500 tättryckta sidor.

Fänrik Ståls sägner är ett av de mest omskrivna svenska diktverken. Kommentatorerna har tagit del av över 600 nummer. God vägledning har de åtnjutit i den stora otryckta Runebergsbibliografi som Ulla Silvenius upprättat.

FSS gäller för att vara det mest inflytelserika verk som skrivits på svenska språket. Det är därför inte oväntat att Wrede lägger stor vikt vid att dra upp linjerna i verkets reception. Från första stund möttes diktcykeln av hänförelse. I Runebergs gestaltning blev 1898–09 års krig myt och vision. FSS blev den oöverträffade nationella symbolen och det oöverträffade konstverket. Bredvid sådana krigare som Sven Dufva och Munter tedde sig Axel och Astolf som bleksiktiga skrivbordsprodukter. För den generation som nötte skolbänken på 1860-talet blev FSS »poesin själv». Uttrycket är Henrik Schücks, och uppfattningen tycks ha varit allmän.

På finskspråkigt håll har meningarna om Sägnerna gått starkt i sär. Reservationerna mot Sägnernas »svenskhet», eller mot deras idealiserande tendens, övergick efter inbördeskriget i fördömanden: den finska arbetarklassen uppfattade verket som en konservatismens symbol och dess författare som en motståndare. Den negativa reaktionen befästes genom Väinö Linnas uppgörelse med idealismen i FSS. Paradoxalt nog har Linnas egna naturalistiska krigsskildringar i viss mån fungerat som en bekräftelse på att det hjältemod och den ansvarsmoral som Sägnerna ger uttryck för inte nödvändigtvis saknade verklighetsunderlag. I en kommentar till sin uppgörelse med FSS har Linna erkänt att reaktionen inte längre är motiverad. Under det senaste decenniet tycks det nya intresset för 1800-talets nationalromantik ha lett till att Sägnerna uppmärksammats på nytt.

FSS är ett skolexempel på hur receptionen av ett diktverk samspelar med samhällshistorien. Kommentarens förtjänst ligger i att den sammanfattar och strukturerar reaktioner som dokumenterats i Hirns *Runebergs-kulten* (1935) och i Brydofls faktarika undersökning *Sverige och Runeberg 1849–1863* (1966). Med tanke på den kanonisering av Sägnerna som tidigt skedde i den svenska